

***Sisyphos*-fragmentet. Tekst, oversættelse og noter**

af David Bloch

Ateisme var mildt sagt ikke et normalt fænomen i antikken. Typisk hævdes det således, at der i hvert fald ikke fandtes folk i antikkens Grækenland, der *levede* som ateister. På den anden side anerkendes det også, at der i det mindste var tilløb til en *teoretisk* ateisme: fra og med de joniske naturfilosoffer arbejdede man sig væk fra den naive homerisk-hesiodiske gudeverden imod en væsentlig mere sofistikeret forestilling om guderne og det guddommelige. I denne proces spillede tænkere som f.eks. Xenophanes, Anaxagoras, Protagoras, Prodikos og Sokrates store roller.

Ikke desto mindre er den måske mest bemærkelsesværdige klassiske formulering af en teoretisk ateisme ikke at finde hos en filosof, men i det såkaldte “Sisyphos-fragment”, et 42-vers langt fragment formentlig fra et satyrspil, som enten var forfattet af Kritias eller Euripides (se noterne). Det følgende er en prosaoversættelse af dette vigtige tekststykke, en græsk paralleltekst samt en række kommentarer, som især beskæftiger sig med tekstvalgene. En egentlig analyse af teksten håber jeg at kunne gennemføre i den kommende tid.

<p>[1] Der var engang, hvor menneskelivet var uden orden og dyrisk, undergivet rå styrke, en tid, hvor der ingen pris var til gode mænd, ej heller en straf til de onde.</p> <p>[5] Dengang var det, tror jeg, at menneskene opstillede straffende love, så retfærdighed kunne herske over dødeliges slægt, og holde volden som sin slave. Forbrød man sig alligevel, blev man straffet. Så, da lovene afholdt dem fra ganske åbent</p> <p>[10] at forøve voldsgerninger, og de i stedet gjorde det i det skjulte, — da var det, tror jeg, at en eller anden snu og klog mand for første gang fandt på at indgyde de dødelige frygt for guderne, så der kunne være noget til at skræmme de onde, selv hvis</p> <p>[15] de kun gør, siger eller tænker noget i det skjulte. Med den begrundelse blev det guddommelige altså indført:</p> <p>Der findes en guddom, der nyder et aldrig svindende liv, hører og ser med sindet, altid tænkende, er opmærksom på alting og har en guddommelig natur.</p> <p>[20] Den vil altid høre alt, hvad der bliver sagt blandt dødelige, og vil kunne se alt, hvad der bliver gjort. Om du så også i tavshed planlægger ondt, vil dette ikke være skjult for guderne; for tænkningen er altid aktiv i dem. Med disse ord</p> <p>[25] indførte han en fantastisk smart lære ved at skjule sandheden med bedragerisk tale. Det sted, hvor han påstod, at guderne boede, var det, ved hvis navn han bedst kunne skræmme menneskene, der, hvorfra han vidste, at frygt rammer de dødelige,</p> <p>[30] og hjælp kommer til vort slidsomme liv: nemlig fra himmelvælvingen, der roterer i det høje, hvor han betragtede lynene, de frygtindgydende tordenbrag, og himlens stjernebestrøede glans, et pragtstykke skabt af den vise håndværker, Tiden,</p> <p>[35] hvor Solens glødende malm vandrer, og hvorfra den våde regn når frem til jorden. Menneskene indhyllede han på den måde i frygt, og med dem gav denne mand ved sin tale guddommen en smuk bolig på et passende sted,</p> <p>[40] og ved frygt som midlet kvalte han lovløsheden. [...]</p> <p>Jeg tror, det var på den måde, en eller anden først fik</p> <p>[42] de dødelige til at mene, at der findes en slægt af guder.</p>	<p>[1] ἦν χρόνος, ὅτ' ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος καὶ θηριώδης ἰσχύος θ' ὑπηρέτης, ὅτ' οὐδὲν ἄθλου οὔτε τοῖς ἐσθλοῖσιν ἦν οὔτ' αὖ κόλασμα τοῖς κακοῖς ἐγίγνετο.</p> <p>[5] κάπειτά μοι δοκοῦσιν ἄνθρωποι νόμους θέσθαι κολαστάς, ἵνα δίκη τύραννος ἢ <γένους βροτείου> τήν θ' ὕβριν δούλην ἔχη ἐξημιούτο δ' εἴ τις ἐξαμαρτάνοι. ἔπειτ' ἐπειδὴ τὰμφανῆ μὲν οἱ νόμοι</p> <p>[10] ἀπείργον αὐτοὺς ἔργα μὴ πράσσειν βία, λάθρα δ' ἔπρασσον, τηνικαυτά μοι δοκεῖ <πρώτου> πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμη ἀνὴρ <θεῶν> δέος θνητοῖσιν ἐξευρεῖν, ὅπως εἴη τι δαίμα τοῖς κακοῖσι, κὰν λάθρα</p> <p>[15] πράσσωσιν ἢ λέγωσιν ἢ φρονῶσί <τι>. ἐντεῦθεν οὖν τὸ θεῖον εἰσηγήσατο, ὡς ἔστι δαίμων ἀφθίτῳ θάλλων βίῳ, νόῳ τ' ἀκούων καὶ βλέπων, φρονῶν τ' αἰεὶ προσέχων τὰ πάντα, καὶ φύσιν θείαν φορῶν,</p> <p>[20] ὃς πᾶν τὸ λεχθὲν ἐν βροτοῖς ἀκούσεται, <τὸ> δρώμενον δὲ πᾶν ἰδεῖν δυνήσεται. ἐὰν δὲ σὺν σιγῇ τι βουλευῆς κακόν, τοῦτ' οὐχὶ λήσει τοὺς θεοὺς· τὸ γὰρ φρονοῦν <αἰεῖ> ἔνεστι. τούσδε τοὺς λόγους λέγων</p> <p>[25] διδαγμάτων κέρδιστον εἰσηγήσατο ψευδεὶ καλύψας τὴν ἀλήθειαν λόγῳ. ναίειν δ' ἔφασκε τοὺς θεοὺς ἐνταῦθ', ἵνα μάλιστ' ἂν ἐξέπληξεν ἀνθρώπους λέγων, ὅθεν περ ἔγνω τοὺς φόβους οὐτας βροτοῖς</p> <p>[30] καὶ τὰς ὀνήσεις τῷ ταλαιπώρῳ βίῳ, ἐκ τῆς ὑπερθε περιφορᾶς, ἵν' ἀστραπᾶς κατείδεν οὔσας, δεινὰ δὲ κτυπήματα βροντῆς, τό τ' ἀστερωπὸν οὐρανοῦ σέλας, Χρόνου καλὸν ποίκιγμα τέκτονος σοφοῦ,</p> <p>[35] ὅθεν τε λαμπρὸς ἀστέρως στείχει μύδρος ὃ θ' ὑγρὸς εἰς γῆν ὄμβρος ἐκπορεύεται. τοίους δὲ περιέστησεν ἀνθρώποις φόβους, δι' οὓς καλῶς τε τῷ λόγῳ κατώκισεν τὸν δαίμον' οὐ<τος> κὰν πρέποντι χωρίῳ,</p> <p>[40] τὴν ἀνομίαν τε τοῖς φόβοις κατέσβεσεν. [...]</p> <p>οὔτω δὲ πρῶτον οἶομαι πείσαι τινα</p> <p>[42] θνητοὺς νομίζειν δαιμόνων εἶναι γένος.</p>
---	--

Generelle noter

Overlevering. Ovenstående 42 vers er kun overleveret som et citat hos Sextus Empiricus (*Adv. Math.* IX.54), der var aktiv i perioden omkring 200 e.Kr. Teksten findes i en passage, hvor Sextus taler om spørgsmålet “Om der findes guder”, idet han bl.a. opregner og diskuterer de tænkere, som blev opfattet som ateister. Den doxografiske tradition, i dette tilfælde den af Diels rekonstruerede Aëtios (se Mansfeld [2008]), har også bemærket passagen. Her citeres dog kun vers 1-2 og 33-34, og vers 17-18 parafraseres. Resten er indeholdt i et meget kort resumé.

Forfatter og titel. Tekststykket er som nævnt formentlig en passage fra et satyrspil. Sextus Empiricus hævder, at forfatteren er den berygtede Kritias, som var en af de 30 tyranner. Han siger dog intet om, at passagen stammer fra et teaterstykke, hverken tragedie eller satyrspil, men tillægger simpelthen Kritias de standpunkter, som fremsættes. Aëtios siger, at Euripides var forfatteren, og at der er tale om et teaterstykke; det siges dog ikke, om det er en tragedie eller et satyrspil, og titlen nævnes heller ikke. Ifølge Aëtios er passagen faktisk udtryk for Euripides’ eget standpunkt, men lagt i munden på Sisyphos, så han ikke selv kunne bebrejdes.

Tidligere troede man mest på Sextus. Wilamowitz foreslog i 1875, at der var tale om satyrspillet til en trilogi bestående af *Tennes*, *Rhadamanthys*, *Peirithoos*, og Drachmann (1922) 45 støttede ham, især fordi stilen synes ulig Euripides’. Både *Fragmente der Vorsokratiker (DK)* og *Tragicorum Graecorum Fragmenta (TGF)* har fragmentet under “Kritias”. I 1977 argumenterede A. Dihle imidlertid for, at Euripides var forfatteren, og at det hørte til i det satyrspil, som blev opført i 415 f.Kr. sammen med Euripides’ trojanske trilogi: *Alexander*, *Palamedes* og *Trojanerinderne*. Dihles standpunkt blev hermed det alment accepterede, idet f.eks. Scodel (1980) 122-37 og Kahn (1997) fulgte ham. I løbet af de sidste 10-15 år er stemningen blandt forskere imidlertid igen vendt, og de fleste synes nu at mene, at Kritias er forfatteren (se *Stand der Forschung* i Bremmer [2007]). Problemet kan ikke siges at være endeligt løst.

Om teksten. Tekstgrundlaget for oversættelsen er min reviderede version af *DK*, Kritias, fragm. B 25 = vol. II, ss. 386-89. Passagen kan også findes i Naucks udgave af tragediefragmenterne (*TGF*). Der henvises til en af disse for et omfattende tekstkritisk

apparat. Jeg har ikke selv konsulteret håndskrifterne, men baserer min tekst på de eksisterende kollationer.

Teksten er i alle udgaver kraftigt rettet ved konjekture. I flere tilfælde er det nemt at konstatere, at noget må rettes, eftersom metrum kræver det, men generelt skal man være opmærksom på, hvilken kildeværdi Sextus og Aëtios har. Sextus har hele teksten og har derfor naturligt forrang. Imidlertid er han ikke egentligt interesseret i den præcise ordlyd. I de tilfælde, hvor passagerne er umetriske, skyldes det ikke, at Sextus har glemt den rette ordlyd, men snarere, at den er uvæsentlig. Det, som det drejer sig om, er at få meningen gengivet, og det betyder, at ord og vendinger, som er meningsmæssigt overflødige, kan udelades. I sådanne tilfælde må udgiveren derfor paradoksalt nok søge efter den løsning, der tilføjer mindst muligt indhold til teksten (se f.eks. kommentar til vers 7). I en vis forstand er der med denne tekst tale om en parafrase, der lægger sig særdeles tæt op ad originalen, men uden at bekymre sig om præcis ordlyd.

Oversættelsen. Chr. Gorm Tortzen har oversat fragmentet i Tortzen (2004) 57-58. Der findes oversættelser til alle de store hovedsprog, bl.a. i Kahn (1997).

Tekstkritiske bemærkninger

7 <γένους βροτείου> **Grotius** : <ὁμῶς ἀπάντων> **DK** : <τὴν τ' ἰσχὺν ἄγχη> **Mekler**. — Metrum kræver en tilføjelse. Alle tre konjekture er gode, men Grotius' forekommer mig den mest sandsynlige. (a) Den er enkel, (b) den passer med fragmentets stil i det hele taget, (c) det er en hyppig formulering hos Euripides, og (d) eftersom Sextus har fundet det manglende unødvendigt, har vi brug for en formulering, der ikke tilføjer noget væsentligt til indholdet, hvilket Grotius' konjektur bedst lever op til.

11-13 λάθρα — ἐξευρεῖν. — Den overleverede tekst er her: λάθρα δ' ἔπρασσον, τηνικαῦτά μοι δοκεῖ πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνὴρ γνῶναι δέος θνητοῖσιν ἐξευρεῖν. Dette kan i hvert fald ikke stå. Den her trykte tekst er den elegante og overbevisende version, som findes i *DK* baseret på flere filologers konjekture, men som det vil fremgå af det kritiske apparat i *DK* er der andre muligheder.

15 <τι> **Grotius**. — τι er indsat af metriske grunde og generelt accepteret.

18 τ' ἀεί **Bach** : τε καί **Sextus Empiricus** : τ' ἄγαν **Aëtios**, **DK**. — Sextus' tekst gør passagen triviell, hvis ikke ligefrem intetsigende, og Aëtios' parafrase viser, at der er mere på spil. Eftersom (a) den græske filosofi tidligt ser konstant tænkning (rendyrket

νοῦς) som det grundlæggende og guddommelige princip, (b) og Sisypfos-fragmentet i øvrigt ved brugen af glosen μύδρος viser tegn på kendskab til Anaxagoras, ser jeg Bachs konjektur som særdeles sandsynlig. Dertil kommer, (c) at rettelser stemmer godt overens med Grotius' konjektur i følgende vers, som jeg anser for mere end sandsynlig, og desuden er πάν et centralt ord også i vers 20-21.

19 προσέχων τὰ πάντα **Grotius, Dihle, Kahn** : προσέχων τε ταῦτα **mss., DK, TGF** : προσέχων θ' ἑαυτῷ **Apelt** : παρέχων τε ταῦτα **Gomperz** : συνέχων ἅπαντα **Matthiae**. — Både *DK* og *TGF* trykker håndskrifternes tekst, men jeg ser ikke, at den kan give mening. Grotius' er palæografisk mere simpel end de øvrige forslag og giver samtidig præcis den nødvendige betydning.

21 <τὸ>. — Dette er metrisk og meningsmæssigt påkrævet, og rettelsen er alment accepteret.

24 <ἀεί> ἔνεστι: <ἄγαν> ἔνεστι **Diels** : <θεοῖς> ἔνεστι **Normann** : <τούτοις> ἔνεστι **Hermann** : <αὐτοῖς> ἔνεστι **Mutsch** : ἔνεστι <παντί> **Gomperz**. — En rettelse er metrisk påkrævet. Når man som Diels i v. 18 har antaget ἄγαν i en lignende sammenhæng, er det utvivlsomt fornuftigt at "genbruge" glosen her. Af parallelle grunde foreslår jeg, at man i nærværende passage læser ἀεί.

25 κέρδιστον **Nauck** : ἥδιστον **mss., DK** : μέγιστον **Schmidt**. — Ganske vist skal man tage i betragtning, at det formentlig er ærkeskurken Sisypfos, der taler, og at vi ikke har sammenhængen overleveret. Men som del af den tekst, vi faktisk har, er det positive ἥδιστον sært. Naucks κέρδιστον, med betydningselementerne "smart/listig" og "fordelagtig", er, så vidt jeg kan se, præcis det, som der er brug for. Også dette passer naturligvis glimrende til Sisypfos' natur.

33 σέλας **Aëtios, Dihle, Kahn** : δέμας **Sextus Empiricus, DK**. — Aëtios synes her at ville citere direkte (ὄθεν καὶ Εὐριπίδης φησί·), hvorfor varianterne kan vurderes på lige fod. Eftersom omgivelserne så udpræget går på dens strålende skønhed og frygtindgydende udseende, er jeg enig med Dihle i, at σέλας er klart at foretrække.

39 δαίμον' οὐ<τος> κὰν **DK** : δαίμονα οὐκ ἐν **mss.** — Diels' rettelse af håndskrifterne er den mest enkle, selvom der også har været andre forsøg.

40 τοῖς φόβοις **Schmidt** : τοῖς νόμοις **mss., DK**. — Håndskrifternes τοῖς νόμοις er sært, for det er jo netop *ikke* ved love, det lykkes at få has på lovløsheden (se vv. 5-10). Derfor er Schmidts simple konjektur at foretrække. At det for os kan synes en stilistisk fejl,

fordi vi netop i vers 37 har haft glosen, er ikke et godt argument imod den. Tværtimod indeholder fragmentet i det hele taget flere af den slags problemer, f.eks. *πράσσειν* (vv. 10-11, 15), *λάθρα* (vv. 11, 14) og *ἀκούειν* (vv. 18, 20).

bloch@hum.ku.dk

Litteratur

- Bremmer, J.N. (2007). "Atheism in Antiquity", i Martin (2007) 11-26.
- Diels, H. & W. Kranz (Berlin 1951-52⁶). *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vols. I-III (1. ed. 1903).
- Dihle, A. (1977). "Das Satyrspiel Sisyphos", *Hermes* 105: 28-42.
- Drachmann, A.B. (1922). *Atheism in Pagan Antiquity*, Copenhagen & Christiania.
- Kahn, C.H. (1997). "Greek Religion and Philosophy in the Sisyphus Fragment", *Phronesis* 42: 247-62.
- Mansfeld, J. (2008). "Doxography of Ancient Philosophy", E. N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2008 Edition), URL = <http://plato.stanford.edu/entries/doxography-ancient/>
- Martin, M. (ed.) (2007). *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge.
- Scodel, R. (1980). *The Trojan Trilogy of Euripides*, Göttingen.
- Tortzen, Chr. G. (2004). *Antik mytologi*, København.
- Wilamowitz-Moellendorff, U. von (1875). *Analecta Euripidea*, Berlin.